

SZÁSZ LÁSZLÓ (1950) | Gödöllő

SZÁSZ LÁSZLÓ

Változatok a transzilvanizmusra, avagy Bánffy Miklós esete a duk-dukkal

„Ez az első találkozó alkotta meg az Erdélyi Helikont, és az Erdélyi Szépmíves Céh ekkor vállalta, hogy e szabad írói közösségnek a szolgálatába lép. [...] De ez csak egyik része annak az alkotásnak, mely akkor megindult. Nem kevésbé fontos az a szellem, ami akkor megnyilvánult és mely változatlanul él és uralkodik közöttünk. Erdély ősi szelleme ez a mai időkhöz idomulva, mely egykor a világon elsőnek hirdette a vallásszabadságot. A megértés, türelmesség, a kölcsönös szeretet. Azt mutatja, ami összetart, nem ami széjjelválaszt. Egyetlen szempontot ismer csupán, a művészet önzetlen szolgálatát. Ez a szellem, faji vagy világnézeti különbségek fölött átnyúlva, egybefogott mindenkit, aki Nálad az első Helikonon összegyűlt.”¹

A transzilvanizmus legnépszerűbb eszméi fogalmazódnak meg a fentebbi szövegrészben. Művelődés- és társadalomtörténeti értékét – mára közhellyé vált és kiüresített tartalma ellenére – az biztosítja, hogy Bánffy Miklós írta, személyesen megszólítva a helikoni íróközösség házigazdáját, Kemény Jánost a Trianon utáni erdélyi magyarság egészét megmozgató esemény megalapításának tizedik évfordulóján. A bonchidai arisztokrata alkotó ugyanis, miközben sok ezer oldalnyi életművet hozott létre, írotársaitól eltérően soha nem publikált elmélkedéseket, akár egy nyúlfarknyi publicisztikát sem a transzilvanizmusról. Ellenben ott áll mindenütt az erdélyi magyarság túlélését biztosítani hivatott szellemi mozgalom mögött, intézményeket, egyesületeket, társadalmi szervezeteket és baráti kapcsolatokat életbe lendítve; szépirodalmi művei pedig egyenként és összhatásukban is a transzilvanizmus szellemiségének értékhordozói.

Bánffy Miklós munkásságának mélyebb, kevésbé látható rétegeibe hatolva talán jobban megismerjük az a különleges konstelláció is, amelynek következményeként létrejött ez a maga korában és Európában példátlan ideológia. Ideológia, amely sohasem tört a harcos politika babérajaira; amely – a politikatörténetesek fenntartásaival egybevágó, mégis sajátos, értéktelített módon – a kifosztott nemzet rész önvédelmi stratégiájává lett: irodalommal és kultúrával helyettesítette mindannak a hiányát, amit a haszonelvű politika sohasem volt képes megvalósítani.

•

Amire Bánffy idézett sorai utalnak, az egy olyan különleges állapot, amely csakis a Trianon által teremtett közegben, lét és nemlét, nyers valóság és irodalmi fikció határvonalán alakulhat ki. „Melanéziában van egy duk-duk nevű titkos társaság, afféle ősfarmájú szabadkőművesség, ahol a vezér ritkán tudja meg, hogy ő a vezér. Talán ilyen vezér lehetek én...”² – építi szellemesen saját mítoszát Ady a magyar irodalom nagy század eleji fordulópontján. A szellem játéka ez a költő publicisztikájában, a személyiség, a zseni akrobatikus és önhitt feltörése csodálóinak leigázására. Ahhoz, hogy az ötlet megvalósuljon, nem poétazsenire van szükség, hanem olyan racionálisan gondolkodó alkotóra, aki valóban alkalmas a vezérszerep beteljesítésére, mégpedig a demokratikus (ki) választottság és az alázat közösségépítő képességével. Nem véletlen tehát, hogy az erdélyi írók megszervezésére épp 1926-ban és épp Bánffy Miklós hazatelepülése után kerül sor. Történetek ugyan korábban is kísérletek írói csoportosulások létrehozására,³ a megvalósuláshoz azonban az ő írói, közéleti tapasztalatára, személyiségére és tekintélyére volt szükség; vagyis olyan „duk-duk” típusú vezetőre, aki nem tekint magára vezetőként. Az ily módon létrehozott íróközösség szervezetlenségének látszatával képviseli a transzilvanizmus szellemiségét. Már a megalakulás tizedik évfordulóján a fiatal nemzedék képviselője azt rója fel hibájaként, ami manapság is viták tárgyát képezi: „A transzilvanizmus megítélésénél nagy nehézséget okoz az a körülmény, hogy – mítoszvoltának megfelelően – tárgyi tartalmát alig lehet meghatározni.”⁴ A pozitívista rendszerességre törekvő kutatás valóban nem tud mit kezdeni egy olyan (irodalmi) képződménnyel, amelynek nem áll

szándékában intézményesülni, még hivatalos neve, sőt vezetője sincs. Az első találkozó jegyzőkönyve szerint egyszerűen a „Helikonon részt vevő írók egyeteme”, „szabad munkaközösség”, amely a pusztai írói feladatoknál sokkal többet vállal magára, „a népnevelés, az irodalom és a művészet problémáit”.⁵ 1927-től kezdve pedig jól láthatóan, tudatos egyöntetűséggel vállalják az intézményesülés tökéletes hiányát: „A Helikon nem szervezkedik társasággá, de szabad írói közösség marad, mely egyetlen célt szolgál: az erdélyi kultúrát.”⁶

Hogy miért ragaszkodhattak ehhez a különös, amorf kerethez, az ma már aligha titok: az uralkodó, új román államhatalom minden eszközzel akadályozta a kisebbségi magyarság bármilyen önszerveződését. Egy könyvet be lehet zúzni, egy újságcikket cenzúrázni, egy hivatalosan bejegyzett szervezetet, egyesületet betiltani – egy baráti társaságot, kinevezett vezető és cégjelzés hiányában nem lehet felszámolni. A bonchidai gróf írói és külügyminiszteri, de személyiségéből fakadó tekintélyére volt szükség, hogy a már létező, hivatalosan bejegyzett Szépmíves Céh kiadó és az Erdélyi Helikon folyóirat megerősítésére mintegy ernyőként föléjük emelje ezt a „duk-duk” konglomerátumot. Sokak szemében már a megalakulás idején épp a vezér hiányának hangoztatása válik gyanússá. Irodalomtörténet-írásunk részben tisztázta – az első marosvécsi találkozó ügyében – Benedek Elek hiányának és sértődöttségének hátterét. „...jólésett, hogy a *vezérségben* rám gondoltál, de rajtad kívül vajmi kevesen gondoltak rám” – írja a Cimborá nagy mesélője Sipos Domokosnak, sajnos, inkább személyes ambícióiról, mint az új típusú kisebbségi stratégia megértéséről tanúskodva. „Szentimrei szerint is a vécsi Helikon Bánffy politikai stb. vezérségének előkészítője akart lenni... Emiatt nem hívtak meg engem oda...”⁷ A hatvanas évek végén, amikor több évtizednyi elhallgatás után ismét szólni lehet a transzilvanizmusról, Kós Károly egy Féja Gézának írt levélben tisztázza a „helikoni vezérség” kérdését. „A vécsi »Helikoni írótalálkozók« értelmi szerzői, kitalálói (egészen függetlenül az Erdélyi Szépmíves Céhtől) Kuncz Aladár és Bánffy Miklós voltak, akik ...a megvalósításhoz Kemény Jánost... vonták be maguk közé. Ez volt a »vezérkar«... Hogy a »vezérkar« az ún. »vezérkedés« kérdésében mit vagy kit spekulált, azt persze én nem tudhatom, viszont azt annál inkább, hogy Benedek Eleket Kemény János meghívta a vécsi találkozóra... Bánffy Miklóssal kerestük fel... Kolozsvárt..., hogy a netalán elkallódott levélen kívül személyesen is átadjuk neki Kemény János meghívását... Benedek Elek azonban, azzal az indokkal, hogy ő csak elnökképpen vehetne részt..., nem fogadta el a meghívást. *(Itt jegyzem meg, hogy a vécsi találkozóknak nem volt semmiféle szervezete, alapszabálya, tisztikara stb., tehát nem volt vezére, illetve elnöke sem... Hogy miért volt ez így, azt a gyakorlat igazolta.)*”⁸

•

Ligeti Ernő három fogalommal jellemzi a *Kiáltó Szóval* útjára indított kisebbségi erdélyi szellemiség lényegét: *kaláka – egyveng – „szabad asztalosság”*. Az első mindenki által ismert együttműködést, az erdélyi hagyományokban gyökeret vert kölcsönös segítségnyújtást jelent, az *egyveng* azonban a kívülálló szemlélőben „duk-duk”-szerű titokzatossággal telítődhet, aminek pontos célját hol az egyik, hol a másik, egymással ellenséges hatalom előtt ajánlatos rejtegetni. „Az *egyveng* régi magyar szó. A testvérnek szinonimája. Néhány ember összeáll és elkezd valamilyen akciót. Nem csinál egyetletet, pártot... A szervezkedés kereteit nem merevíti meg...; inkább *láthatatlanná* teszi. Krenner [...] olyan kisebbségi szervezkedési alakulatra gondolt, amely gyorsan és átható erővel, de nem szilárd hazmazállapotban... lehetőleg minden magyart egybeterel. [...] A lényeg..., hogy... akkor emelkedjék felszínre, amikor szükséges, akkor tűnjék el, mikor ez célirányosabb. Nem volt »irredenta«, összeesküvő jellegű. Nem volt titkos sem, de hangos sem. ...azt célozta, hogy a románok ne tulajdonítsanak túl nagy fontosságot neki, és ezért ne csapjanak le rá teljes erővel.” Ezen a ponton Ligeti fogalmazásmódja joggal válik nagyon óvatossá, általánosságokat mond, egyáltalán nem tesz utalást például a helikoni közösségre, azt ugyanis teljességgel demokratikus, ökumenikus, nemzeti és politikai előítéleteken felülemelkedő nyitottsága miatt tulajdonképpen minden oldalról támadják mindazok, akik valamely vallásnak, pártnak, ideológiának elkötelezettek. Még körültekintőbben, ám épp célzatossága miatt némiképp – a hatalom által vádoltak padjára küldött szabadkőművességre utalva – ironikus felhanggal mutatja be a harmadik fogalmat: „Gondolkodó ember már régóta tisztában volt, hogy a világháború utáni korszakban a népek ügyei nem annyira a parlamentekben dőlnek el, ...hanem a közvélemény búvóhelyein, kaszinókban, asztaltársaságokban. Az asztaltársaságok szellemét a kisebbségi Erdélyben sohasem lehetett lebecsülni. [...] ...a minden városban megalakítandó

asztaltársaságok fogalmából kiindulva – ellentétben a zárt szabadkőművességgel – nyílt *szabad asztalosságnak* kialakításában” látta a lehetőséget az erdélyi magyarság megszervezésére.⁹ Még a második bécsi döntés után sem mondható ki tehát nyíltan, hogy a fentebb bemutatott kisebbség-összetartási duk-duk módszer „agytrösztje” a helikoni közösség, az általuk működtetett lapok, folyóiratok, könyvkiadók, színházi és oktatási intézmények segítségével.

Az értetlenkedésnek és a furcsa ködösítésnek, amely a kezdetektől napjainkig körüllegi a helikoni transzilvanizmust, sokféle oka lehetséges, legsúlyosabbnak azonban a függetlenségre törekvés, az el nem köteleződés mutatkozik. Hiszen sajátos jellegét épp az az „elkülönböződés” biztosítja, amit 1929-ben Kós Károly az – egységes magyar, keresztény nemzeti kultúra nevében támadást intéző – új Katolikus Akadémia cikkírójának válaszol: „Az »Erdélyi Helikon« erdélyi magyar íróművészek szabad (és nem felekezeti, sem pedig világnézeti alapon való) munkaközössége, tehát nem intézmény, nem akadémia, nem irodalmi társaság vagy egyesület. Tagjai között vannak katolikusok, reformátusok, unitáriusok, lutheránusok és zsidók, született mágnások és született proletárok, vannak konzervatív, vannak radikális... világnézetű tagjai, vannak gazdag és vannak koldusszegény tagjai. ...egyik sem kérdi a másik vallását és egyik sem kifogásolja a másik politikai hitvallását.”¹⁰ A baloldali ideológiának maradéktalanul elkötelezett Korunk kritikusa félszájjal mintha elismerését fejezné ki a Helikon szellemi produkciója iránt: „A Helikon mint kultúrpolitikai mozgalom mögött gróf Bánffy Miklós s az ifjú Kemény János állanak. Bánffy régi és jó neve a magyar literatúrának. ... az egész mozgalom megszervezése mintaszerű. A reneszánsz tehetség alkutú Bánffy kitűnő szervező is.”¹¹ Gaál Gábor szája másik sarkában viszont gúnyos mosoly villan, amikor a „szellemi és szociális valóság szerinti” ábrázolás hiányát kifogásolja. „...amit az Erdélyi Helikon ad: »irodalom«... Igaz ugyan, hogy nem ókonzervatív irodalmi oldalról. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy baloldali irodalommal szolgál. Az Erdélyi Helikon nem adja egyik oldalt sem, hanem, igen tisztelt ismeretlen erdélyi olvasó..., értse meg, *csak irodalmat*. [...] Hisz némi nemes eszményekben, és harcol..., persze felettébb óvatosan..., kerülve minden baloldali (irodalmi) kilengést... Amolyan nemes egyeztető irodalmat kap tehát az olvasó..., vagyis esztétikai kultúrát.”¹²

A transzilvanizmus különleges értékteremtő szellemiségét legjobban talán az igazolja, amivel a hatvanas évek végén újjáéledő érdeklődés, a szilárd marxista kritika bírálja. Legjellemzőbbek közé tartozik az az értekezés, amely megkísérli a transzilván eszmeiség amorf, skatulyázhatatlan létformáját a tudományos szocializmus és materializmus módszertana segítségével definiálni. Sajátos „rendező elve” alapján „két, időben egymást követő, egymást felváltó, ellentétes előjelű... irányzatot különböztethet meg: 1. a húszas évek elejének *plebejusi* töltetű *korai transzilvanizmusát* és 2. az ezt felváltó, a ...helikoni gondolatkörbe... integrálódó »erdélyi gondolat«-ot”.

A filozófus mindenki másnál precízebb definíciót ad. Miszerint a plebejusi transzilvanizmus „egyértelműen progresszív ideológia”, ugyanis „kíméletlenül ostromoz mindent, ...az erdélyi úri konzervativizmust csakúgy, mint a magyarországi fehérterroret”. Ezzel szemben a „helikoni vagy aulikus transzilvanizmus... a forradalmi baloldal diszkrimináló elutasításával... éppen azt a negatív történelmi szerepet töltötte be, amit sugalmazói szántak neki.”¹³ A sugalmazást természetesen a háttérből irányító mágnás testesíti meg: „Ezt [az 1926-tól kibontakozó *erdélyi gondolatot*] genus proximával jelzősítve *helikoni transzilvanizmus*ként is megkülönböztethetjük a korábbi változattól, ha azonban lényegesebb tartalmára, tudniillik tendenciájára helyezük a hangsúlyt, akkor találobbna tűnik, hogy ezt – mintegy utalva fő sugalmazójára, Bánffy Miklóstra és magára a tulajdonképpeni koncepciójára – *aulikus transzilvanizmus*nak nevezzük.”¹⁴ Még ha a sajátos romániai, agresszív nacionalizmustól áthatott kommunizmus korszakának cenzurális viszonyai között értelmezzük is, a filozófus logikája már ennél a fogalomhasználatnál megbicsaklik. A hetvenes évek elején a romániai magyarság szellemi érlelődésének új fázisában vagyunk, amikor például a cikk szerzője, Tóth Sándor egyetemi tanárként is a húszas években indult Korunk baloldaliságának folytonosságát képviseli, szakmai tisztességgel, s közvetíti hallgatóinak is. Ezt a dolgot, bizonyára rebellis intellektuális vállalkozását titkolandó, álnéven közölte Magyarországon. Mi, magyar szakos hallgatók ugyanebben az időben a transzilvanizmus szociológiai jelentőségű dokumentumaihoz egyáltalán nem, irodalmi termésének csak töredékéhez s némely cenzúrázott szövegeihez férhetünk hozzá. A korszak irodalmát előadó Sóni Pál csak az órák szünetében, szinte sűgva árulta el néhányunknak, hogy a Helikon egész irodalmi mozgalmának háttérében a Magyarországról hazatért Bánffy Miklós áll. És ugyanebben az intervallumban sikerült a Korunk szerkesztőségének egy olyan,

zártkörű ankétot összehoznia, amelyen néhány egyetemi hallgató is részt vehetett. Gáll Ernő – mint korelnök – a fiatal nemzedék képviselőinek szegezte a sarkos megállapítást, miszerint ez a nemzedék teljes mértékben *ahistorikus*. Én félénken csak annyi megjegyzést tettem, hogy ez nem egészen a mi hibánk... Mai tudásom alapján mindez a tapasztalatot azzal kellene kiegészítenem (persze, tekintettel a kommunizmus sajátosságai és az azóta mérhetetlenül átalakult új világ természete közötti különbségre, számonkérésről nem eshet szó): a szilárd tudományossággal elemző, korunkos Tóth Sándor – fenti alaptéziséből ítélve – jószerint semmit nem értett Bánffy és a Helikon történelmi szerepéből. Az irodalom és kultúra – politikailag ártalmatlan – eszközeivel történő erdélyi érdekvényesítés „titkos” mecénásának ugyanis részletesen kidolgozott és megalapozott koncepciója volt a magyarországi királyság intézményéről, illetve történelmi horizontú Erdély-projektuma. Jóllehet 1916-ban ő volt az utolsó magyar koronázási szertartás művészi kivitelezésének tervezője: soha nem volt *aulikus*, (a korszak bizarr szóhasználatával) „legitimista”. Emlékiratain túl közismert külügyi munkássága is egyértelműen igazolja ezt, akár önmagában csak a Sopron visszaszerzésében játszott főszerepe. A nagyhatalmak Burgenlanddal kapcsolatos terveiről állapítja meg: „Tetézte ennek fájalmát, hogy nem valamelyik győző országnak kellett átadnunk Sopront és vidékét, hanem Ausztriának. Volt ebben valami szörnyen lealázó... Századokon át küzdött a magyarság, hogy hazáját megvédjé Ausztria ellen. [...] Sőt, minket Ausztriával való kapcsolatunk sodort a háborúba. Olyan háborúba, amit Magyarországon senki sem akart. A szerb ultimátumot is Bécs akarta, és azon a koronatanácson, melyen elhatározták, egyedül Tisza István, a magyar miniszterelnök mondott ellent annak.”¹⁵ Következik pedig ebbéli elvi szilárdsága az *erdélyi gondolat* szelleméből, amelynek kidolgozása nem 1926-os hazatelepülésekor, valamiféle főúri svihákság, ügyeskedés eredményeként veszi kezdetét, amivel még a kései baloldali kritika is vádolja („az aulikus transzilvanizmus a forradalmi baloldal diszkrimináló elutasításával egyik tényezője volt a haladás jegyében álló kisebbségi egység meghiúsulásának”¹⁶), hanem nyilvánvalóan jelen van fiatalkori gondolatvilágában, politikai és szépirodalmi megnyilatkozásaiban egyaránt.

Mi sem bizonyítja szemléletesebben a transzilvanizmus politikamentességre törekvő, intellektuális és etikai eidoszát, mint az az 1942-es *Nyilatkozat*, amelyet ez az író- és szellemi közösség a régen várt hatalomváltozás és az – egyáltalán nem várt következményként már látható – megszűnés állapotában fogalmazott meg. „Az Erdélyi Helikon eszményi munkaközösség volt. Nem akart és nem csinált soha pártos politikát. De akart és csinált erdélyi hagyományokra alapozott, nemzeti kultúrpolitikát, mely a szellem törvényeivel és a gyakorlati élet lehetőségeivel mindig számolt; amely... a szellem legmagasabb rendű és mindig nyílt eszközeivel folyt: írással, szóval, közvetlen vagy közvetett cselekvéssel és a személyes magatartás példaadásával.”¹⁷ A háborús közegben, a radikális történelmi és társadalmi átalakulás biztos felismerésének állapotában megfogalmazott, visszatekintő nyilatkozat: a transzilvanizmus egyedül hiteles (ön-),„definíciója”. Történelmi küszöbhelyzetben, nagy- és kishatalmak, egymást gyilkoló nacionalizmusok között őrlődve – inkább vállalják az önfelszámolást, mint eszményeik, alapelveik feladását, valamelyik hatalmi ideológiának behódolva.

A transzilvanizmus tanulságait feltáró hatvanas évekbeli baloldali nyitáshoz létezik a Tóth Sándorénál rugalmasabb, árnyaltabb politika- és eszmetörténeti értelmezése. Bányai László a román kommunista hatalom iránti kötelező tiszteletkörök, vagyis a magyar arisztokrácia bírálata mellett, bár igencsak burkoltan, utal a transzilvanizmus lehetséges értékeire is. A „harcosan demokrata” Kuncz Aladárnak és Benedek Eleknek vagy a „radikális kiállások bajnokának, Szentimrei Jenőnek” mennyire más a „kezdeti... úttörő láza, ...azoknak a kárhuzatos mesterkedésével szemben, akik a harmincas években, kizárólagos művészi mércével kérkedve, ...s vérszegény esztétizálásuk spanyolfala mögül bal felé irányított petárdák csalafinta elhelyezésével foglalkoztak”. Benne állunk a vulgármarxizmus új folyamában, ahol a művészi értéknek semmi jelentősége, és ebben az „elméleti” keretben ismeri el a pártideológus – az arisztokrata író politikai tevékenységének egy keskeny metszetét. „Bánffy Miklós is különböző politikai tervek és ambíciók érdekében igyekszik megnyergelni az »erdélyi gondolatot«... [...] Krenner Miklós (Spectator) szabadelvű célkitűzéseitől is jóval eltérő számításokkal.” Az ugyan elítélendő, hogy „a háború után ...a köztársasági Károlyi-kormány jobbszárnyának támogatója, s a magyarországi proletárdiktatúra alatt a bécsi ellenforradalmi csoport tagja”, hogy „a Románia és Magyarország közti perszonálunió tervét melengeti az erdélyi magyar nagybirtokos és tőkés érdekek mentésére”; valamely csekélyke elismerést mégis érdemel, hiszen „a mágnáskörök egyik enfant terrible-jeként Kisbán Miklós néven folytatja irodalmi tevékeny-

ségét..., bizonyos fokig saját osztályát is pellengérré állítva”.¹⁸ Egy másik írásában azonban, az alapvetően negatív töltetű értelmezési keretben, mondhatni, elrejt a vájtfülűeknek a valóságra utaló, titkos indexeket:

„A húszas évek derekától már új szelek fújnak. [...] És ekkor jön le Erdélybe, román állampolgárságot vállalva, a nyugat felé szalonképességre törekvő Horthy-féle kurzus liberális velleitású külügyminisztere, az író és művészetpártoló Bánffy Miklós gróf. A Magyar Párt elnökének, Bethlen Györgynek merev vonalával szemben Bánffy rugalmasabb taktikát kezdeményez... Patronálja a »politikamentesség«, »tisztza művészet« és »erdélyiség jelszavaival« a polgári baloldalt is befogadó írói csoportosulást, az Erdélyi Szépmíves Céhet. [...] Bánffy egyszerre igyekszik borsot törni vasikalapos mágnástársai orra alá, leszerelni önálló radikális törekvéseket, s ignorálni minden, a munkásosztállyal szolidáris álláspontot.”¹⁹

A nacionálkommunista cenzúrának eleget tevő húzd-meg-ereszd-meg szövegjáték ez, amelyben nyilvánvaló hamisítás a munkásosztályról szóló állítás, hiszen Bánffy, bár aktívan nem politizált, társadalmi egyesületeken keresztül nagyon sokat tett a magyar dolgozók érdekképviseleti és termelésnövelő szövetkezetekbe szervezése érdekében. Furcsa mód azonban pozitívumként jelenik meg itt a sokak által ma is kárhóztatott *politikamentesség*, a *tiszta művészet* és az *erdélyiség*, s a legnagyobb fordulat: a Bánffy személyiségével reprezentált helikoni közösség egyáltalán nem őselensége a harcos baloldalnak.

A 21. századra a transzilvanizmus fogalma „a hatalmon kívüliek ideológiájaként” rögzül a politikatörténeti tudatban,²⁰ és a *historikus* szemlélet egyre inkább a politikához közelíti: „Az 1920-as évek transzilvanizmusa a magyar nemzeti és regionális öntudat feszültségteljes viszonyát hordozó *politikai ideológia* volt...”²¹

•

Ha csupán Bánffy Miklós és a helikoni közösség írói munkásságát, a nemzeti sorskérdések esélyeit elemző marosvécsi találkozók jegyzőkönyveit, a résztvevők levélváltását olvassuk végig figyelmesen, egyértelműen megállapítható, hogy az általuk képviselt transzilvanizmus *nem politikai, ideológia, ellenben több évszázados történeti fejlődés eredményeként kialakult szellemiség volt*. Trianon utáni kibontakozásának árnyaltabb (tehát az egyoldalú megközelítést elkerülő) jellemzését fogalmazza meg Bárdi Nándor: „Egyszerre jelentkezett különböző változataiban esztétikai programként, politikai elképzelésként és etikai gondolatrendszerként. Ugyanakkor az így megkonstruált múlt és helyzettudat legitímálta a közösség vezetőit...: tematizálta azokat a történeti sajátosságokat, amelyek képviselőjének tekintette magát.”²² Az irodalmár felfogása abban tér el az eszme- és politikatörténészétől, hogy a helikoni közösség irodalmi, művészeti, országos nagyságrendű művelődés- és oktatásszervezői munkásságát fölébe helyezi mindenféle hatalomcentrikus politikai aktivitásnak. A *Kiáltó Szó* 1921-es meghirdetésétől az Erdélyi Helikon 1944-es beszüntetéséig (az elitkultúrának tekinthető egyedi műalkotások jelentőségétől eltekintve is) a helikoni közösség bármiféle politikai akciónál hatékonyabban ápolta, erősítette az erdélyi magyarság nemzeti identitását, az elnyomó hatalom pusztító szándékainak ellenálló munka- és életkedvét. A történelemben oly ritka (s ezúttal nem manipulációs szándékkal, nem hamis mítoszként kreált) jelenségnek vagyunk tanúi: *az irodalomnak, a kultúrának és magának az anyanyelv tudatos művelésének erősebb közösségmegtartó ereje van, mint a politikai és gazdasági tényeknek*. A lehetséges sokféleségből álljon itt egy ugyancsak baloldali vélemény, a Brassói Lapokból s abból az időszakból, 1936-ból, amikor ellenzői a transzilvanizmus világszemléletét hol neveltség tárgyává tették, hol alattomos ellenségként kezelték. „Meg kell vizsgálni tehát az »erdélyi gondolatot« s az »erdélyi szellemet«, mert úgy látszik, hogy kimerült, elavult, nincs benne többé lendítőerő...” – tolmácsolja Kacsó Sándor egy értelmiségi csoport véleményét. „Egyetlen vitathatatlan mondatba összesűríteni az erdélyi szellemiség lényegét – ...főleg akaratosság volna. Kétségtelenül összetettebb és színesebb ennél, hiszen azért *irodalmi vezéreszme s nem politikai hitvallás vagy program*. [...] A szellem szabadságát vallotta s hirdette... annak a forradalomnak az alapján, amelyet Krisztus indított el útjára...” Egy Magyarországról kilőtt politikai töltetű bírálatra válaszolva javasolja az önkritikát: „Igenis meg kell vizsgálni! És meg kell állapítani, hogy az erdélyi gondolat erkölcsi tartalmából nem veszített semmit, szükségszerűsége viszont mérhetetlenül megnőtt, mert abból, *ami eddig többé-kevésbé széplelkűség volt, most mind-*

járt-mindjárt forradalmi hitvallás lesz...” A cikkíró szemléletében, az „erdélyiség” fogalomkörébe sűrítve, különös módon a baloldali értékrenddel egyeztethető harmóniában fonódik össze az „irodalmi széplelkűség”, a krisztusi szeretet örök forradalmisága és etikája meg a valóságos politikai gyakorlat bizonyos formája – ezúttal sem illúziómentesen. „Az együttélésre ítélt három népnek ön-maga érdekében kell minden erejével védenie a régi erdélyi gondolatot... [...] De verje vissza a politikai sanda gyanút, mert talaj művelődik itt egyelőre, s a talajban a magot mind a három erdélyi népnek vetnie kell, még akkor is, ha a talajművelés nehéz feladatát csak egy vállalja a három közül.”²³

•

Hogy a nemzeti és sajátosan erdélyi identitás öntudata – bár csak néhány évtizednyi időre is – erősödhetett a kisebbségbe süllyedt magyarság egészében, azt nemcsak Erdély múltbeli autonómiatörkévei magyarázhatják, de a mindenkori magyarországi kormánnyal jól-rosszul megvalósított együttműködés is. Ez utóbbiról sokkal kevesebb szó esik, s ha egyáltalán, szinte mindig egyoldalúan, valamely aktuális, hivatalos irányvonal követelményeihez igazítva. Tóth Sándor a maga sajátos értelmezésének összefoglalásaként sejtelmes, a leírtaknál sokkal bonyolultabb összefüggésekre gyanakvó utalást tesz: „...az egész-szemlélet szempontjából az a leglényegesebb, hogy ...a transzilvanizmus genezisének, ...metamorfózisát sem értelmezhetjük kielégítő módon csupán az erdélyi, a romániai feltételekből. Sőt. A vázolt értelmezés egy kidolgozott művelődéspolitikai stratégiájának fokozatos megvalósítása volt. Ezt a művelődéspolitikát pedig nem Erdélyben koncipiálták.”²⁴

Szembetűnő, hogy a hatvanas–hetvenes évek egyre szélsőségesebb nemzeti-kommunista román kultúrpolitikája – ha egy-egy óvatos megszólalás áttöri a teljes elhallgatás falát – egyszerűen nem tud mit kezdeni a Helikon s főként Bánffy megvétőzhatatlan humanista értékeket képviselő pártsemlegességével és minden agresszivitástól mentes (szellemi) függetlenségével. Az egyetlen támadási felület (ami viszont a nyilvánosság előtt szigorúan tabutéma) a hivatalos csatornákon nem túlságosan leplezett együttműködés a magyar kormánnyal, valószínűleg a két háború közti időszakban mindvégig. „Bánffy – Bethlen István gróf, magyarországi miniszterelnök egyik bizalmasa – közben maga sem számol azzal, hogy taktikája nem minden téren fog támogatásra lelni Budapesten” – próbálja leegyszerűsíteni Bánffy tevékenységét egyik írásában a politikatörténész.²⁵ A másikban, mintegy ezt a gondolatot folytatva, ellentmondásokba bonyolódik: „Politikai síkon Bánffy Miklós »ellenzékiességét« hamarosan leintik Pestről, s megerősítik Bethlen György gróf reakciósabb csoportjának egyeduralmát a Magyar Pártban.” Magyarázó kommentárja logikai zsákutcába fut: „Azt azonban már nem ellenzik, hogy az irodalmi életben megnyilvánuló demokratikus szellem ellensúlyozására képtelen konzervatív fórumokkal szemben az Erdélyi Helikon tömörülését befolyása alá kerítse.”²⁶ (Ha jól értem: megbízatása az lett volna, hogy az amúgy demokráciaellenes Helikont még erőteljesebben demokráciaellenessé formálja...)

Érzelkelhető tehát, hogy 1926 a fordulat évének számít Erdély – elsősorban szellemi – életében, jóllehet az országos politikában jelentős változás nem következett be. A sajtóbeli hangnem élesedése összefügg Bánffy Miklós hazatéréseivel s a nyomában megindult kulturális változásokkal. Egyik sajátos tünetére ismét csak Bányai László tesz utalást: „A Pásztortűz akkori szerkesztője, György Lajos, Pesten... a transzilvanista Helikonról ...bizalmas jelentésében azt írja, hogy »zsidóbolsevik« elemekkel cimborál. A »jelentés« azonban nem sokáig marad titokban... Bánffy beindíthatja árnyalatosabb taktikáját egyes ingadozó radikális és emigráns elemek megnyerésére s a »szélsőbal« elszigetelésére.”²⁷

Tényközlés, elhallgatás és véleményformálás aránytalan keverésével Bányai szinte áttekinthetlenné ködösíti Bánffy szerepét. És ha mindezek mellé odaillesztjük az 1944-ben elhangzó vádakat (amelyeknek előszele már megcsap bennünket az idézett 1942-es, búcsú-hangvétélű Nyilatkozatban is), kénytelenek leszünk elismerni, hogy a magyar művelődéstörténet legnagyobb csodája egyben a magyar politika egyik legnagyobb kudarca. Bánffy és a helikonisták helyállása mintegy modellálja a „bűneink miatt” bekövetkezett vezeklését egy népcsoportnak, mely „nem lel / Honját a hazában”: „Elővettük az Erdélyi Helikon és az Erdélyi Szépművés Céh erdélyi vezetőinek névsorát, és megdöbbenve állapítottuk meg, hogy... igen sok a zsidó, a szabadkőműves, a zsidófeleséges. Bánffy Miklós liberális szellemét ismerjük. [...] ...az az írógeneráció, melyet az Erdélyi Helikon nevelt, a szabadkőműves szellemben nevelődött, és ezenfelül még kommunista világnézetet vall...”²⁸

Akkor hát mi is a vétke a Bánffy által is képviselt helikoni transzilvanizmusnak? Hogy túlzott mértékben képviseli a magyar nemzeti érdekeket? Vagy hogy veszedelmesen baloldali, sőt kommunista?

•

Az 1926-os év, a Sopron megőrzését kiharcoló volt külügyminiszter hazatérésével összefüggésben, kétségtelenül fordulópont a transzilvanizmus és a helikoni mozgalom történetében, mégpedig a magyar kormánypolitikával összefonódva. Az irodalomtól teljesen független kutatások alapján ugyancsak erre a következtetésre jut Bárdi Nándor. „A »védekezés« (egység) és az »építkezés« (teljesség) stratégiák viszonya Bánffy Miklós hazaköltözésével (1926) megváltozott. Magyarország volt külügyminisztere feltehetően Bethlen István támogatásával tért vissza Erdélybe.” Előre megtervezettnek tekinthetjük tehát a Szépmíves Céh, az Erdélyi Helikon folyóirat és az íróársaság keretében kifejtett munkásságát, minthogy ezzel összefüggésbe hozható több, más jellegű szerepköre is: „Rövidesen megválasztották a titokban magyar ellenőrzés alatt álló Első Kolozsvári Hitelbank és Takarékpénztár igazgatótanácsának elnökévé, ...megszerzi az Ellenzék című napilap feletti ellenőrzést. [...] Jó kapcsolatokat alakított ki a királyi udvarban, az erdélyi kulturális életben a transzilvanisták és a szerves, alulról való építkezést képviselők támogatója lett. Amögött, hogy Bánffy az OMP-n kívül, a kulturális életben fejtette ki aktivitását, a – Bukarest felé – tíz évre vállalt politikai szilenciumon túl a budapesti szakértők és a kormányzat szemléletváltása állhat.”²⁹

Bánffy személyiségét és széles spektrumú munkásságát természetesen nem lehet leegyszerűsíteni valamely egyoldalú politikai attitűdre. Számtalan intim vallomása és műveinek tanúsága alapján – mindenekelőtt író és alkotó ember; aki tehetsége, származása és felelőssége tudatában vállalt politikai feladatokat is. Személyiségében – és ezt a viselkedési és kulturális mintát sugalmazza írói és színházi környezetének – az alkotó munka a szuverenitás és sérthetetlen intimitás területe; a sajátos kisebbségi helyzetben azonban, nemzete iránti felelősségtudatában alkotói szuverenitásának egy részét alárendeli a közösség ügyének, amelyhez tartozik. Hogy személyiségéből az utókor szemében mégis az alkotó a kevésbé látványos rész, annak oka épp az a felelősségtudat, amit származása és közössége, mondhatni, rákényszerít. Amikor titkos megbízatással, inkognitóban útnak indul, hogy kapcsolatok építésével Nyugaton mentse, ami még menthető a széttördelt Magyarországból, Berlinben belecsöppen a Spartacus-féle harcokba. Első, ösztönös megnyilatkozása nem a menekülés – hanem a megfigyelés, a helyzet értelmezése és látomásos rögzítése: „...valóban forradalmi látomás. De bár szerettem volna kissé tájékozódni, beszédbe bocsátkozni az íróember örök kíváncsiságával, sietnem kellett a föladatom után.”³⁰ Később, már külügyminiszterként a genovai konferencián (amikor a nagyhatalmak képviselőivel minden kapcsolatteremtő alkalmat meg kell ragadni): „...Türr Stefánia ajánlkozott, hogy Mussolinit Genuába hívja, ha találkozni akarnék vele. Én nem fogadtam el – emlékezik az író, és ezúttal a politikus felelőssége elfojtja benne az alkotót –, amit utólag sajnálok, mert mint íróra, érdekes tapasztalat lett volna. De már odahaza is az ún. »fajmagyar« mozgalmat, általában minden olyan szervezkedést, ami a gyűlölséget szítja, annyira utáltam, hogy nem vágytam itt ugyanilyen irány vezérével összejönni.”³¹

És a számtalan lehetséges hivatkozás közül álljon itt még egy, amely a fordulópontot jelentő, inkriminált 1926-os év viszonyaira utal. „Midőn román állampolgár lettem, néhány itteni magyar vezető ember azt hitte, hogy politikai vezérségre aspirálok. Ezek korántsem örültek annak, hogy ide visszatértem, és elég ügyetlenül már román vezető emberek előtt is kifejezték ezt. Ekkor írtam az Ellenzék... irodalmi mellékletébe az első *Fortélyost*, a *Szent Ferencet*... [...] Mulatságos művészi föladat... olyan formába öntenem, hogy ...mint a »jambor olvasó« olvasmánya is helytálljon...”³²

A helikoni irodalom maradandó, valódi értéket képviselő műveinek mai „széplelkű” olvasója – ha tisztességesen igyekszik tájékozódni – illúzióvesztetten kapkodja a fejét: az egyre alaposabban feltárt „csúnya” politikából született ez a kivételesen méltóságos, etikai értékeket is hordozó „szép”-irodalom? Bánffy – fentebbi szavai alapján is – az esztétikum szférájába átemelve, az irodalom magasabb rendű, metaforikus eszközeivel válaszol a tevékenységét érintő, emberileg alacsonyan börtorkáló politikai vádakra. Helyzeténél, származásánál fogva viselte a sokoldalúság adományát és veszélyét, és aki a transzilvanizmus bonyodalmaival irodalmárszemmel firtatja, annak is el kell ismernie: 1926 után hazatérve, Erdélyben kibontakoztatott munkásságában az individuális, művészi

alkotó munka és a valóságos közügyekért (tizenkét évig kizárólag civilként) megjelenített politikai feladatok az ő életformájában nem kerültek konfliktusba egymással.

Egyetemi hallgató korában elkötelezi magát a színházzal, névtelenül jelentet meg egy novellás-kötetet, de ezzel párhuzamosan értekezést készít az erdélyi hitelszövetkezetek esélyeiről. A 20. század elején már jelentős elbeszéléseket közöl, sikerrel mutatják be egy drámáját, az ország mégis mint Kolozs megye főispánjára, illetve főúri mivoltában megnyilatkozó országgyűlési képviselőre figyel inkább. Ha létezik a két háború közt kibontakozó transzilvanizmusnak a magyar nagypolitikával összefüggő eredője, akkor az itt keresendő. „Bánffy Miklós választási programbeszédében [1910-ben] meggyőződésen alapuló egyéniségéből, kolozsvári és erdélyi mivoltából indul ki – elemzi korai munkásságát Major Zoltán. – A pártkeretekről való távolmaradását segíti az ekkor kibontakozó, kifejeződő pártok fölött átnyúló regionális mozgalomhoz, a transzilvanizmushoz kötődése. E mozgalom gondolatait fejezi ki, amikor arról beszél: Erdély az Unióval, »a magáról való lemondásból« »erkölcsi jogot« szerzett arra, követelje »Magyarország központi kormányától, hogy ugyanazzal a szeretettel, ugyanazzal a megértéssel kezelje a mi dolgainkat, mint amilyen buzgósággal és szeretettel kezeltük volna mi magunk«.”³³ Különös értéke ennek a beszédének, hogy az Erdély fölötti magyar főhatalom idején veti fel a nemzetiségi kérdést: „»...ezen ügyekben nem azok hallgattatnak meg, akik a nemzetiségi kérdést közvetlen közelből, tapasztalatból ismerik, hanem azok, akik a fővárosból egészen más látszempontból... tekintik a mi viszonyainkat. [...] a nemzetiségi kérdést érintő ügyekben elsősorban erdélyiek hallgattassanak meg.«”³⁴

Aligha vitatható: Bánffynak akár csak ez az egy, korai kiállása az „erdélyi szellem” képviselőként felhatalmazza őt arra a szerepre, amelyet ráruház a helikoni közösség 1926-tól. Akik kedvelik az öszeesküvés-elméleteket, a következő sorokban találhatnak gyanakvásra indokot: ugyanebben az időszakban publicisztikával és nyílt levelekkel ostromolja a magyar kormány tehetetlenségét a Kalotaszegen letelepedő Kós Károly – Bánffytól teljesen függetlenül. „Mert én láttam az Astra gyűlését... [...] És tudom, hogy az erdélyi oláhság győzelme volt az rajtunk. [...] Láttunk egy hatalmas nemzetgyűlést..., de nem láttunk pózolászt, nem hallottunk frázisokat. [...] Ez itt már nemzet, mely öntudatos munkával, pénzzel és kultúrával szerelte fel magát” – figyelmezteti a Budapesti Szemle főszerkesztőjét, Voinovich Gézárt. „...mihelyest az erdélyi oláhság kultúráilag, vagyoniilag és társadalmilag konszolidálódik, abban a pillanatban kérdéssé válik a magyar Erdély léte. [...] A szervezett oláhság készen van.”³⁵

Csupán ez a két megnyilatkozás, a Bánffy és a Kósé, a Trianon előtt létező transzilvanizmus történelmi folytonosságának megnyilatkozása, amely szellemi, elméleti és jogi alapot teremtett a – nem várt és ellentétes előjelű, de sajnos a legjobbak által megjósolt – kisebbségi helyzetben. Bár a második Tisza-kormány végül is megértette Erdély kérdésének jelentőségét, Kós Károly (sokáig ismeretlen) tanúságtétele szerint készült is egy minden részletre kiterjedő tervezet: megvalósítását a történelem már megakadályozta. Föltételezhető azonban, hogy az 1916-ban megfogalmazott alapelvek épültek be a Keleti Akció égisze alatt működő Népies Irodalmi Társaság fedőnevű szervezet programjába, amellyel az erdélyi kisebbségi magyarságot támogatták.³⁶ Érdemes hosszabb részletet feleleveníteni Kós Károly emlékezéséből, melyben Klebelsberg Kunó államtitkárral folytatott megbeszélését idézi fel:

„Klebelsberg Kuno gróf az íróasztaltól állott fel...

– Kérni szeretném valamire – kezdte. [...] Erdélyről van szó..., arról az országrészről, mely nagyon messze van tőlünk, és amelynek az ország többi területéhez viszonyítottan leginkább eltérők a sajátosságai, mostohábbak és kényesebbek, sőt veszedelmesebbek a viszonyai. [...] A háború előtt a kormány kezdeményezett ott bizonyos akciókat gazdasági, pénzügyi és kulturális vonalon. De folytatásukat a háború egyelőre megakasztotta. Viszont a háborúnak előbb-utóbb vége lesz, és akkor ezt az életet megtartó építőmunkát folytatni kell, ...számolva a háború nyomában a belső feszültségek erősödésével is, gondosan előkészítendő távlati terv szerint. [...]

Beosztottam a napomat: ...az erdélyi kultúraépítés problémájának megoldásán törtem a fejemet... [...] Éppen ötven esztendeje már – de azt tudom, hogy a falusi kisiskolától a városi polgári és középiskoláig, az alsófokú ipariskolától a műegyetemig, a múzeumoktól a színházakig és a műemlékvédelemig mindenről... elmondtam a magam megoldási elgondolását.. Mellékletül térképábrát is csatoltam írásomhoz, melyben feltüntettem a három nemzet település-területeit...”³⁷

Tervezetét Kós nevezetes napon, 1916. november 28-án, Ferenc József császár halála napján adta át Klebelsberg miniszternek, és a következő időszakban bontakozott ki barátsága Bánffy

Miklóssal. Aki bevonta őt az ismert koronázási ceremónia díszletezési munkálataiba. Innen a későbbi együttműködési készség és a kölcsönös bizalom.

Amikor tehát Kós Károly és társai a Trianon okozta sokkból éledezve megfogalmazzák a *Kiáltó* szót, a Bánffyhoz hasonlóan sokoldalú, ráadásul kiváló gyakorlati és érdekérvényesítő képességekkel megáldott építész-grafikus joggal alapozhatott a Klebelsbergnek – ellentétes körülmények között – elkészített Erdély-fejlesztési tervére.

Bánffy 1922 decemberében a külügyminiszteri státusról történt lemondása és 1926-os visszaköltözése közötti időszakának életememényeiről alig tudunk valami érdemlegeset. Az bizonyos, hogy a munkásságát, külpolitikai koncepcióját akadályozó és a személyét primitív eszközökkel támadó erők késztetik számvetésre: „...végleg letört: az a sok hátbatámadás... [...] Az ellenzéki sajtó folytonos gyanúsításai[t] és rágalmai[t]... megalázónak éreztem. [...] Végül összeroppant az idegzetem.”³⁸ Nem az az ember, aki könnyen menekülőre fogja, egyelőre azonban levonja a konklúziót: „Hogy Budapesten nincs keresnivalóm, az lassacskán világossá vált.” A háború és az azt követő erőfeszítések rosasztó évei után, első ízben 1923-ban tesz látogatást a szülőföldjén, és ekkor fogamzik meg benne a terv, amely majd megteremti a transzilvanizmus új („helikoni”) irányát... „Erdélyi látogatásom erősen hatott reám. Ottlétem alatt először villant meg bennem az a gondolat, hogy végleg visszajöjjenek szülőföldemre, és távol minden politikától, újra irodalmi munkába fogjak.”³⁹ A Budapest–Kolozsvár közötti határsávon, finom hangolásokkal, alig észrevehetően alakul át a főváros szellemiségét képviselő irodalom valami mássá, azzá, ami az Erdélyi Helikon egyedi bukójának nevezhető. Ezen az elválasztó mezsgyén keletkezik Bánffy mára elfelejtett, nagy pörgésű bohózata, amelynek a maga korára utaló kódjait érdemes volna fölfejtetni, akár adalékként a társadalmelemzésekhez. A *Maskara* még nem jelzi azt a radikális beszédmódváltást, amit a megújult (egyben értékeket konzerváló) erdélyi irodalom hoz, ellenben parodizálja mindannak lényegét, aminek a szerző búcsút akar mondani: az emberi értékek és kapcsolatok teljes összekuszálódását; a nemzeti létbizonytalanságot, ahol szélhámosok és semmittevő szerepjátékosok mondják meg, ki az, aki „nemzetromboló elveket hirdet”; ahol a legprimitívebb széltolók „lepleznek le” „névsorocskákat”, „szervezetecskéket”; ahol a legképzetlenebb detektív is képes felfedezni „egy világot befogó titkos szövetséget”...

•

Dokumentumértékű emlékirataiban Bánffy alig néhány mondat erejéig érinti a titkos és félig titkos társaságok kérdését; valószínűleg annyit árul el, amennyit károkozás nélkül megtehet. Félmondatai viszont igazságok, és ezeket volna érdemes „összeolvasni” szépirodalmi műveinek fikcionált, árnyalatos rajzaival. Külügyminiszterként a genfi népszövetségi értekezleten több, látványosabb eredményt érhetett volna el, ha a zűrzavaros belpolitika nem korlátozza a cselekvési terét. Az érdemi munka nem a nyilvános üléseken valósult meg, hanem valahol a háttérben, s eredményt csak így módon lehetett elérni: „Megpróbáltam közelebb kerülni hozzájuk, beléptem hát a clubjokba. ...valamint a helybeli irodalmi és polgári körökbe.” És lám, milyen apró akadályokon múltott jelentősebb eredmények elérése: „Reverchon, a genfi szabadkőműves páholy nagymestere is fölkeresett. A magyarországi páholyok visszaállítását szorgalmazta és vagyonuk kiadását. ...valami biztatást mondani... nem esett volna nehezemre, hiszen a kérését igazságosnak tartottam, de jól tudtam, hogy e tárgyban aligha leszek képes segíteni, hiszen a kormányzó gyűlölte a szabadkőművességet. Mégis... valami biztatót kellett válaszolni, tekintettel, hogy a Népszövetség titkársága mind csupa szabadkőművesből állt, és a delegátusok jó része is az volt.”⁴⁰

Nos, egy-egy Bánffy-mű – esztétikai értékén túlmutató – kódolt jelentéseinek megértéséhez az életút, történelmi valóság és fikcionált történetek ehhez hasonló egymásra olvasására volna szükség. Sajátos módon a fenti adalékok (remélhetőleg) közelebb vezethetnek az 1926-os választás kérdőjeleihez is. Történelmi perspektívából érthetővé lesz, hogy a kormányzónak volt oka rettegni a szabadkőművesek *bizonyos csoportjaitól* – okot adtak rá a háborús, a forradalmi és ellenforradalmi vérengzések. Talán arra is, hogy a szabadkőművesek Podmaniczky utcai székházát 1920 májusában erőszakos eszközökkel kiürítették, és azonnal új, a kormány az általa támogatott titkos szervezeteknek utalta át. Hivatalosan tehát megszűntek a szabadkőműves páholyok, a Trianonnal elvágtott területeken azonban tovább éltek, és elvégezték azokat a közösség-szervező, támogató és segélyező feladatokat, amelyeket a román hatóságok a hivatalos intézményektől megtagadtak, félhivatalos

vagy titkos kapcsolatokat építettek ki az anyaországi szervezetekkel. Az a bizarr helyzet állt elő, hogy a magyar kormány – miközben tiltotta a szabadkőművességet – az országot bilincsként közrefogó ellenséges környezet és a határokon belül ellenségeskedő frakciók kijátszására, valamint a határon túl rekedt magyarok megsegítésére kénytelen volt együttműködni akár nem kedvelt titkos szervezetekkel is. Legmegbízhatóbb támogatója kezdetben az EX-ként sifírozott Etelközi Szövetség volt: föltételezhetően ennek segítségével fékeztek meg például a IV. Károly visszatérését és erőszakos magyarországi hatalomátvételét megszervező belső, fegyveres erőket.

Ezen a ponton összemosódnak az erőviszonyok, gyaníthatóan a külügyminiszter Bánffy képes áttekinteni a rendkívül szövevényes hatalmi játszmákat – s a továbbiakban nem akar részt venni. Az arisztokrata családok a 18. század elejétől valakivel többnyire képviseltették magukat a – korszakban kifejezetten haladónak tekintett – szabadkőműves páholyokban. A családi hagyomány szerint első szabadkőműves ősük Bánffy György, Erdély gubernátora volt; az író Bánffy Miklós életútján azonban semmi nyoma annak, hogy tagja lett volna valamelyik páholynak, az EX-be mégis, mondhatni, hivatali kötelezettségként, be kellett lépnie. Ezt nem magától az írótól, hanem a külügyminiszter két legveszedelmesebb, „királycsináló” ellenségétől tudjuk. „Az EX Szegeden született 1919-ben. Alapítója Pröhle Vilmos egyetemi tanár volt – írja sokáig titkosított emlékirataiban Zadravec István szerzetes, tábori püspök. – [...] A legnagyobb és legerősebb társulás a magyar irredenta érdekében. [...] Kereste a titkosságot, mert szervezkedéseiben a szabadkőművességet tartotta szem előtt.”⁴¹ Tőle, elfogult és egyoldalú feljegyzéseiből tudjuk, milyen szerepet szántak alapítói a szervezetnek, és mi lehet az, amiről az emlékező Bánffy sohasem szól, ám tapasztalatait belekódolja műveinek metaforikus jelentésrétegébe: „Az alapszabályok értelmében az EX arra törekedett, hogy tagjaival töltsse be a hatalmi helyeket. [...] Amint feltűnt egy új név, csillag a magasságokban, pláne a miniszteri székekben..., mindjárt küldtek hozzá »beszervezőket«. [...] mindjárt a vezető helyekre tették. Szerencse, hogy csak hét vezéri szék volt... [...] Találtak rá módot, hogy Bánffy külügyminiszterből a beszerzés után rögtön vezér lehessen.”⁴² A hadsereg püspökének leghívebb bajtársa, Prónay Pál, aki a maga vezette hadakkal támogatva IV. Károlyt, a főváros és a kormány ellen indul (tekintet nélkül arra, hogy a királyság kikiáltása után az antant azonnal megsemmisítene Magyarországot), titkos naplójában még nagyobb gyűlölettel fordul a külügyminiszter és társai ellen. „Amikor már az antikarlista csoport megerősödött [...], megteremtették a maffia magját, melyeknek tagjait kivétel nélkül beszervezték az EKSZ-be... [...] Mindezen katonai és politikai tényezőket... mint a sakkfigurákat, gróf Bethlen István, gróf Teleki Pál, gróf Bánffy Miklós, ez a három erdélyi szabadkőműves mágánás igazgatta, egyelőre a háttérből. Nekik sikerült Horthy bizalmába férkőzni...”⁴³

Prónay Pál és páter Zadravec évtizedekkel Bánffy halála után előkerült feljegyzései teljesebb magyarázatot adnak az alkotó ember keserűségére és hazatérési szándékára, mint saját – körültkintő, helyzetértelmező és minden személyes sértést kerülő – emlékiratai. Valóban nem kétséges, „ez a három erdélyi szabadkőműves mágánás” mindent elkövetett azért, hogy a nemzeti öntudatát legerőteljesebben őrző régió magyarságát valamilyen módon támogassa. A kultúra, az irodalom, a művelődési élet erősítése mutatkozott a legalkalmasabb lehetőségnek. Bánffy pedig – egyre több jel mutat ebbe az irányba – visszatérését igyekezett jól megszervezni: a kormánypolitika a nagy műveltségű, európai látókörű és Erdélyhez érzelmileg szilárdan kötődő Kuncz Aladár számára nyitja meg az átalakítás és teremtés útját.⁴⁴ „S amikor... már meg is született az erdélyi magyar szépirodalom sajátos termelőszerve: az Erdélyi Szépművészeti Céh, akkor, csak akkor... bukkant fel közöttünk Kuncz Aladár. Nem a maga spontán elhatározásából jött ide Magyarországról, hanem a kolozsvári Ellenzék napilap meghívására (*valószínűleg Bánffy Miklós javaslatára*, együttesen Hunyady Sándorral), melynek szüksége volt új, korszerűen színvonalas újságíró-munkaerőkre.”⁴⁵ Kuncz Aladár előzetes sajtóbeli bejelentkezése Kolozsváron, 1922-ben, témájával is egy nagyobb, távlatos koncepció részletének mutatkozik: az irodalmi mecénásság kérdését feszegeti oly módon, hogy annak művelődéstörténeti vázlatát után meglehetősen áthallásos aktualizálását fogalmazza meg: „A ma és a holnap művészeti és irodalmi életét az határozza meg, hogy a társadalom vezető rétegei, akik az államnak minden felesleges pénzét a kezükbe kaparintották, mily mértékben vállalják az irodalmi maecénásság szerepét.”⁴⁶ Alig egy év múlva a cikk szerzőjével már hazatért kolozsvári lakosként és az Ellenzék szerkesztőjeként találkozunk. Nem lehet hát véletlen, hogy egyik írásában Bánffy Miklóst, mondhatni, újra bemutatja Kolozsvár lakosságának, legfőképpen mint alkotó művészt, író és mecénást: „...lelke legmélyén erdélyi, és egyenes kivetítése, késői, de közvetlen hajtása

annak a nemzedéknek, amely századokkal ezelőtt itt, Erdélyben bontatlan intellektussal és akaratlan történelmet s műveltséget teremtett.”⁴⁷ Magyarán: alkalmas az új helyzetben is az erdélyi kultúra mecenatúrájára.

Amit pedig azután Bánffy Miklós 1926-os hazatérésétől a II. világháború végéig, illetve a román kommunista hatalom kezdetéig tesz (csupán az irodalom terén: lap- és könyvszerkesztés, regények, elbeszélések, drámák, esszék publikálása, fórumok szervezése, könyv- és folyóirat-illusztrációk, -grafikák, a helikoni közösség menedzselése stb., stb.) – maga a modern értelemben újragondolt és a kisebbségi magyarság léthelyzetére alkalmazott *mecenás-szerep*. Ha Bánffy nem vállalta ezt a rendkívül összetett feladatkomplexumot, mindenekelőtt Kunczcal, Kóssal, Kemény Jánossal, majd koncentrikus körökben, az alkotó emberek roppant széles rétegeit bevonva a kultúra segítségével megvalósítandó erdélyi újjászületésbe: a *helikoni transzilvanizmus* nem növekedhetett volna azzá a nemzetmegtartó szellemi mozgalommá és erővé, aminek ma ismerjük. Akik nap mint nap találkoztak az íróval, idejében érzékelték a szerep tudatosságát. Kovács László a hetvenéves alkotó portréjának megrajzolásakor legfontosabb jellemvonásának tartja, hogy általa a Trianonnal bekövetkezett helyzet teremtett személyiséget a feladathoz, „olyan közéleti és nemzeti hivatás-területre állítja, ahol... éppen az irodalmi és művészi alkotó-tevékenység nyer fokozott nemzeti és politikai jelentőséget”. Beteljesítéséhez sokkal többre volt szükség a klasszikus mecenások műkedvelő munkásságánál: „a »büszke főúr« szellem előtt meghajló... »főlemelő« alázata kellett. Az alkotó szenvedélye.”⁴⁸ Mindezek ismeretében az ebbéli „főlemelő alázat” gesztusaként minősíthető az az előadása, melyet 1943-ban a Kolozsváron újra elindított egyetem vezetésének kérésére tartott. A várakozás ellenére nem saját munkásságáról beszél, jóllehet írói teljesítményének csúcspontján láthatjuk ekkor (színházi bemutatók, új novelláskötet és az *Erdélyi történet* teljes kiadása: maradéktalan siker), a *mecenás* szerepét és jelentőségét vizsgálja meg a művészetek történetének fordulópontjain. Ez az esszéje, amely irodalmi alkotásként is kimagasló jelentőségű, amellet, hogy hatalmas műveltséganyagot mozgósít, és a témát eredeti megközelítésben dolgozza fel, egyben a mecenási feladatkör megkerülhetetlen társadalmi – tehát az erdélyi magyarság elmúlt húsz évében érvényesített – jelentőségét is minősíti. Egyik oldalon látható a kiemelkedő személyiség: „azt hiszem, hogy mecenássá is talán születni kell, akár művésszé” – ezt a tételt illusztrálja a középkori Kelet művészetének nagy teljesítményeivel, s végső soron így a mecenás, az egyéniség „az alkotóművész ő maga”. A másik oldalon az általa világra segített művek az „egyetlen nagy egységben” nyerik el igazi értéküket: „a mecenás is, ha igazán az, részese lehet annak a nagy egységnek, ami szellemiségében egymással összefogja a művészet minden ágát”.⁴⁹

Bizarr konklúzióként hangozhat: a transzilvanizmus komplex irodalmi-kulturális teljesítményének kibontakozásához, úgy látszik, szükség volt arra, hogy Bánffy Miklós a neki megadatott sokoldalú tehetségét – a primitív támadások okán – a napi politikában kudarcként cipelje magával, és képes legyen egyéniségét áthangolni erre a monumentális mecenási és alkotói szerepre; nemcsak a művészetek minden ágát összefogni, de mindezt ráadásul a nemzet épülésének szolgálatába állítani. Erdélyiség–egyetemes magyarság–európaiság témaköreinek összekapcsolását és a társadalom legkülönbözőbb csoportjainak közös horizont alá vonását a fenti módon, egyetlen alkotásnak sikerült magas esztétikai hatáserővel megvalósítania, nem véletlenül az *Erdélyi történet*nek.

Maga a mű megszületése is a korra és helyszínre jellemző: valamiféle (tökéletesen fel nem tárt) írói versengés, „kollektív” teremtésvágy kihívásaként jött világra. Ugyanis három nagy regénykísérlet történik a húszas évek derekától az erdélyi arisztokrácia történelmi szerepének, felelősségének és az alatta álló társadalmi csoportokhoz való viszonyulásának bemutatására. Elsőként Tamási Áron veselkedett neki a *Czimeresekkel*, ám később maga is belátta, hogy meghaladja – nem a tehetségét, hanem a társadalom legfelsőbb régióiban szerezhető tapasztalatait. „...meg kellett állapítanom, hogy a történet nem olyan szervesen nőtt ki az én írói világomból, mint az eddigi novelláim... A történet szereplői is némileg idegenek voltak az én írói világomtól – tér belátásra élete utolsó, emlékező művében. – ... megtörtént, hogy Bánffy Miklós a markába ütött, mondván, hogy ő majd megmutatja, miképpen kell arisztokratákat megírni. Ezt jóval később *Erdélyi történet* címen öt kötetben meg is írta.”⁵⁰

Sokkal izgalmasabb kérdés: miféle „írói versengés”-egyeztetés történhetett Kuncz és Bánffy között? A *Fekete kolostor* írója ugyanis, gyaníthatóan, világsikert arató művével párhuzamosan írta *Felleg a város felett* című (sajnos, torzóban maradt) regényét, amely elbeszélői nézőpontját tekintve is egyértelműen ellenpontozza Bánffy trilógiáját. Főhőse, Tamás az anyaországból Erdélybe érke-

zett szemével és tapasztalatával figyeli az itteni viszonyokat, ráadásul a század eleji középosztálybeli magyarországi polgár körültekintésével, jó szándékú kritikával értelmezi, amit lát. A regénybeli mágnások körében kiváltságos funkciókat hordoz az *Abáty Andor* nevű szereplő, aki tagadhatatlanul sok rokon vonást mutat Bánffy trilógiájának központi, rezonőr-alakjával, *Abády Bálint*tal. És lám csak, a magyarországi polgár Erdély-élményét bontogatva, visszakanyarodunk a civil közösségek létehez és kibogozhatatlan hálójához, amelyek e látomás szerint valójában működtetik az országot vagy legalábbis a nagy közösségeket. Leírásában Kuncz megteremti a jelentős mértékben általa is alakított transzilvanizmus külső, magasabb kilátóról megfigyelt, tehát kritikai ábrázolását: „Egészen másképp volt itt minden, mint ahogy a magyarországi városokban látta. [...] Arisztokraták, dzsentrik, polgári emberek és egyetemi tanárok szalonjai irányították a város életét. Azután jöttek a különböző jótékonyági és vallásos egyesületek. [...] ...az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Irodalmi Társaságnak... nevei is folyvást előfordultak. Azután következett a sok »asztaltársaság«... Legalább húszat soroltak fel...” És figyeljük meg, ahogyan a folytatásban, kétségtelenül játékos gesztussal, azonos sorba állít – a regény történeti, háború előtti és a megírás Trianon utáni – idejében létező, részben erdélyi, részben magyarországi, közismert vagy bensőséges használatú neveket: „...olyan furcsa nevéket, mint Muskátli, EX, O.P., Lóna, Pista bácsi, Megest” stb. Kirívó kuriózum ebben a paradigmásorban az EX, hiszen ez, mint láttuk, tipikusan Trianon utáni és anyaországi képződmény. Maga a logikai paradoxont képező felsorolás azonban a transzilvanizmus „intézményen kívüli” értelmezhetőségére utal, illetve a románok tudatos hatalomátvételi készülődésére. „...én ebben is őserdélyi tulajdonságot látok – mondja Kuncz hőse. – Itt mindenki be van szervezve a közélet számára, mégpedig kényelmes és kedves keretek között, mint amilyen a szalon, az asztaltársaság és a többiek. [...] a nemzetiségi intézmények sokkal életképesebbek. Ők védelmi állásokat szerveznek...”⁵¹

A kaszinók és szalonok társasági élete kiemelt jelentőséggel vonul végig Bánffy nagyregényén is, ott azonban látványosan átnyúlik a Király-hágón, a Tiszán, és összekapcsolódik a fővárosi meg a dunántúli másfajta (valóban az aulikus) arisztokrácia vitatható, kettős kötődésű világával. Az országos, avagy éppenséggel birodalmi eseményeket azok a kétértelmű, diplomatikus udvariasságú beszélgetések mozgatják, amelyek ezekben a külvilág előtt ismeretlen termekben hangzanak el, illetve jellemzően még a bálók, lóversenyek, vadászatok forgatagának mögöttes tereiben. A nyugati régióban a fontos megbeszélések birodalmi érdekeltséget jelenítenek meg, céljuk mindig a hatalom kiterjesztése. Keleten – a főszereplő Abády személyében – a birtoklás elsősorban a természet mindenki számára egyenlő mértékben elnyerhető szépségének eltulajdonítását jelenti; valami efféle, nehezen megfogalmazható üzenete van a történések mögött bujkáló leírások és bölcséleti gondolatok esszévonulatának.

Abády cselekvéseinek és szellemének mozgását követve kirajzolódik a transzilvanizmus identitásformáló térbelisége is. Térképen megrajzolva, Kolozsvár centrumból terjeszkedik. Észak-északkelet felé a Szamos völgyén halad, átfogja a Mezőséget, keleti irányban az egykor népes szász vidék, Régen felé fordul, a Marosnál a Görgényi- és a Keleti-havasokra fut fel, délebbre a Nyárad mentén eléri és átfogja a teljes Székelyföldet, és ismét a szászok földjét. Nyugat felé afféle szellemi vízvázalásztó a Király-hágó: Abády Bálint és az erdélyi hivatalosságok minden útja itt vezet a főváros felé, s nagyjából Budapest az a végső pont, ahol még hat vagy legalább megértésre talál bizonyos körökben az erdélyiség szelleme. A Dunát átlépve, nyugatra és északabbra a magyar létnek – ma is elgondolkodtató – más szintje mutatkozik meg a főhős számára: „Mennyire más világ ez itt, mint nálunk Erdélyben... Ott kicsi küzdelem, kicsi veszekedések. [...] Ezek az emberek itt benne élnek a történések közepén, ...beszélnek róla könnyedén, otthonosan.” Erdélyben a hatalom mint birtoklás: elsősorban felelősséget jelent. „Hogy eleink közül sokan jutottak vezető állásba..., társadalmi helyzetük, vagyonuk és családi kapcsolataik eléggé indokolják. Megelégedésre csak az szolgálhat, ha a feladatuknak tisztességgel megfeleltek. [...] Így mikor [az ember] valami országos szerep- vagy állásra elhivatik, azt érzi, hogy az az állás... nem tette nagyobbá, mint amilyen különben volt, ha pedig elveszti, akkor sem lesz kisebbé. [...] Hiszen a magyar társadalom struktúrája eddig, hogy vezérállásokra főrangúakat visz. Erő ez akkor is, ha bármely erkölcsi parancs miatt megválnak a hatalmi állástól... És ebben van a noblesse oblige-nak magasabb értelme.” Végső formájában a transzilván szellemiség, egyik mutációjával, negatívan, idegenségérzetként konstituálódik. Az egyetemes magyarság Keletje és Nyugatja között alig-alig lehetséges az átjárás. Legszemléletesebb példája Abády (a Kelet, az erdélyi szellem) és Lili (a Nyugat, a dunántúli szellem) házasságá-

nak meghiúsulása: „...ez a nő itt van itthon, ez az a környezet, ami talál hozzá, ez az osztrákos, kis- sé idegen luxus, ami az ő erdélyi lelkének idegen világ. Hogyan vihetné át Erdélybe? Bármennyire szeretné is őt a lány, mégis számkivetett volna ott, nem illenék oda, bármilyen nagyszabású is Dénestornya, hiszen az is annyira más és annyira magyar, annyival egyszerűbb... az élet ott e nyugatias társadalommal szemben...”

Két regény, a Kunczé és a Bánffyé, egymással ellentétes és egymást kiegészítő szemléleti alapról, összefogózkodva rajzolja meg a transzilvanizmus gondolkörét. Kuncz főhőse az anyaországi szellemi fejlődés és tudás birtokában közelít, jószándékúan, az erdélyiség megismeréséhez. A Bánffy-trilógia világképének alakulása ellentétes mozgásiránnyal rajzolható meg, mi több, megkockáztatható a tételszerű megfogalmazás: Nincs egyetlen más regény a korszakban (de a későbbiekben is alig), amely sajátosan Erdély (mint „provincia”) felől volna képes az egyetemes magyarság problémahalmazát, illetve a magyar társadalmat perspektivikusan, átfogóan láttatni.

JEGYZETEK

¹ BÁNFFY Miklós, *Erdélyi csillagok. Kemény Jánosnak. Előszó* (1935) = Uő, *Emlékezések. Irodalmi és művészeti írá- sok*, s. a. r. DÁVID Gyula, Polis, Kolozsvár, 2012, 413.

² ADY Endre, *A duk-duk* [1908] (Jegyzetek a napról – 116.) Arcanum, Kézikönyvtár, *Ady Endre összes prózai műve* 9, 1908. január–december.

³ Ligeti Ernő ad elsőként összefoglalást írószervezetek létrehozásáról a Helikon előtt. LIGETI Ernő, *Súly alatt a pálma* [1941], Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2004, 110–120.

⁴ SZEMLÉR Ferenc, *Jelszó és mítosz = Jelszó és mítosz*, s. a. r. POMOGÁTS Béla, Mentor, Marosvásárhely, 2003, 158.

⁵ *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944)*, s. a. r. MAROSI Ildikó, Kriterion, Bukarest, 1979, I, 59.

⁶ Uo., 82.

⁷ Uo., 64–65.

⁸ Kós Károly *levelezése*, s. a. r. SAS Péter, Mundus, Budapest, 2003, 634–635.

⁹ LIGETI, *i. m.*, 266., 267., 270.

¹⁰ Kós Károly, *Megint a Helikon*, Erdélyi Helikon, 1929/5, 368.

¹¹ GAÁL Gábor, *Az Erdélyi Helikon antológiája* (1927) = Uő, *Válogatott írások I. 1921–1940*, Irodalmi, Bukarest, 1964, 116–117.

¹² GAÁL Gábor, *Új folyóirat Erdélyben* (1928) = Uo., 246–247.

¹³ SÁRRÉTI Sándor [a kolozsvári filozófus, egyetemi tanár, TÓTH Sándor álneve], *A transzilvanizmus fogalmáról*, Tiszatáj, 1974/8, 54–57.

¹⁴ Uo.

¹⁵ BÁNFFY Miklós, *Emlékeimből* [1932] = Uő, *Emlékeimből. Huszonöt év*, s. a. r. DÁVID Gyula, Polis, Kolozsvár, 2001, 207–208.

¹⁶ SÁRRÉTI, *i. m.*

¹⁷ *Az írói közösség nyilatkozata*, Erdélyi Helikon, 1942. szeptember, 596. Megszövegezéséhez és koncepciójához valószínűleg döntő módon járult hozzá Bánffy Miklós, legalábbis ez sejthető a belső használatú jegyzőkönyv utalásaiból: „...az elnöki tisztet Tavasz Sándor töltötte be. [...] Felkérte Bánffy Miklóst, ismertesse azt a nyilatkozatot, melyet az első tájékoztató alkalmával szükségesnek láttak megszövegezni.” *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves... i. m.*, II, 283–284.

¹⁸ BÁNYAI László, *Kuncz Aladár és műve* [1966] = Uő, *Hosszú mezsgye. Esszék, jegyzetek (1928–1968)*, Kriterion, Bukarest, 1970, 266.

¹⁹ BÁNYAI László, *A húszas évek és a Korunk indulása* [1966] = Uo., 256.

²⁰ BÁRDI Nándor, *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéből*, Pro-Print, Csíkszereda, 2013, 511.

²¹ K. LENGYEL Zsolt, *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzilvanizmus korai történetéhez*, Pro-Print, Csíkszereda, 2007, 219.

²² BÁRDI, *i. m.*, 510.

²³ Kacsó Sándor, *Ki a kastélyból a kertbe!*, Brassói Lapok, 1936. július 12., 9.

²⁴ TÓTH Sándor, *i. m.*

²⁵ BÁNYAI, *A húszas évek... i. m.*, 256.

²⁶ BÁNYAI, *Kuncz Aladár... i. m.*, 267.

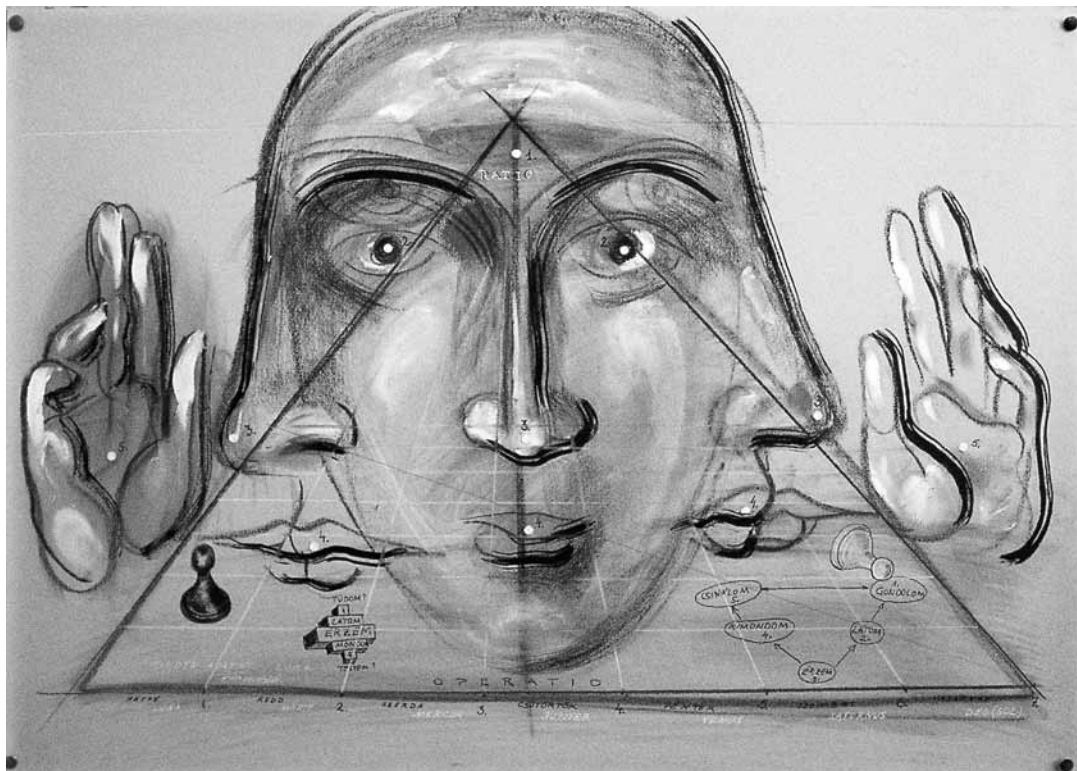
²⁷ Uo.

²⁸ *A Magyarország című lap 1944-es évfolyamából* idézi: MAROSI Ildikó, *Versailles-i repkény*, Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2004, 121.

²⁹ BÁRDI, *Otthon és haza... i. m.*, 416., 417.

³⁰ BÁNFFY, *Emlékeimből... i. m.*, 102.

- ³¹ BÁNFFY, *Huszonöt év*, Püski, Budapest, 1993, 128.
- ³² Idézi: MAROSI Ildikó, Gróf BÁNFFY Miklós, *levelek 1944–1949*, Szépművés, h. n., 2018, 36–37.
- ³³ MAJOR Zoltán, *Bánffy Miklós útja és műve = BÁNFFY, Huszonöt év, i. m.*, 9–10.
- ³⁴ Idézi: MAJOR, *uo.*
- ³⁵ Budapesti Hírlap, 1911. szept. 6. Kós Károly *publicisztikája*, s. a. r. SAS Péter, Pallas-Akadémia, 2014, 28–29.
- ³⁶ Részletes leírása: BÁRDI, *i. m.*, *A Népies Irodalmi Társaság* főcím alatti fejezetek.
- ³⁷ Kós Károly, *Életrajz*, s. a. r. BENKŐ Samu, Kriterion, Bukarest, 1991, 168–170.
- ³⁸ BÁNFFY, *Huszonöt év, i. m.*, 158.
- ³⁹ *Uo.*, 174.
- ⁴⁰ *Uo.*, 147.; 157., 158.
- ⁴¹ Páter ZADRAVECZ *titkos naplója*, s. a. r. BORSÁNYI György, Kossuth, Budapest, 1967, 129., 130.
- ⁴² *Uo.*, 136.
- ⁴³ *A határban a halál kaszál. Fejezetek Prónay Pál naplójából*, szerk. SZABÓ Ágnes, PAMLÉNYI Ervin, Kossuth, Budapest, 1963, 193.
- ⁴⁴ Az irodalmi és eszmetörténeti értelemben felfogott transzilvanizmus kibontakozása hiánytalanul egyeztethető Bárdi Nándor – apró részletekig feltáró – politikai elemzésével. Egyfelől a Kós Károlyék által kezdeményezett önálló erdélyi cselekvés támogatását igazolják a Keleti Akció keretében feltárt dokumentumok, másfelől ugyanerre utal a magyar kormány folyamatosan, okosan kiigazított Erdély-politikája. „Mindez összekapcsolódik Bethlennek a harmincas évek elejére kialakuló autonóm Erdély elképzelésével. Feltehetően ennek a koncepciónak mint a revízióval párhuzamos stratégiának előkészítése és a magyar kulturális elit integrálása volt Bánffy tevékenységének célja.” BÁRDI, *i. m.*, 416.
- ⁴⁵ Kós Károly levele Czine Mihálynak, Kolozsvár, 1966. IV. 16., Kós Károly *levelezése*, szerk. SAS Péter, Mundus, Budapest, 2003, 606.
- ⁴⁶ KUNCZ Aladár, *Vita az irodalmi maecenásságról*, Pásztortűz, 1922/44, 525–528.
- ⁴⁷ KUNCZ Aladár, *Kisbán Miklós*, *Ellenzék*, 1923. október 14.; Uő, *Erdély az én hazám*, s. a. r. POMOGÁTS Béla, Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2013, 166–168.
- ⁴⁸ KOVÁCS László, *Bánffy Miklós. Vázlat egy írói arcképhez*, Erdélyi Helikon, 1943/10, 565., 574.
- ⁴⁹ BÁNFFY Miklós, *A mecénás a művészetben* [1943. március] = MAROSI Ildikó, *Bonchidai Prospero*, Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2009, 27., 30., 34.
- ⁵⁰ TAMÁSI Áron, *Vadrózsa ága*, Szépirodalmi, Budapest, 1967, 35–37.
- ⁵¹ Az idézetek forrása: KUNCZ Aladár, *Felleg a város felett*, Kriterion–OSZK, 2016, 88–90.

FERENCZI KÁROLY, *Már egyedül tájékozódom*, 2006